Varsågod säcken full med Historia

Vad är historien bakom Tomten?

226

JUL
TOMTEN

JENNY NYSTRÖM

TJORTONDE ÅRGÅNGEN

SKOLBARNENS JULTIDNING
UTGIFVEN AF SVENSK LÄRARETIDNING
STOCKHOLM

1904

Hon var väldigt bra på tomtar

Jenny Eugenia Nyström (gift Nyström-Stoopendaal), född 13 juni 1854 i Kalmar, död 17 januari 1946 i Stockholm, var en svensk konstnär och illustratör, mest känd genom sina illustrationer av julkort.

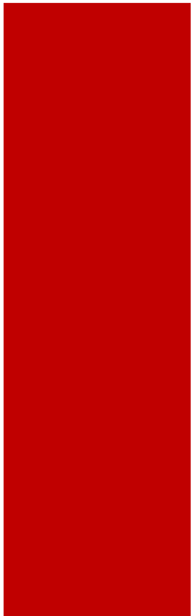
Nyström föddes som dotter till folkskolläraren och slottskantorn Daniel Nyström och dennes hustru Annette Eleonora Bergendahl.
När hon var åtta år flyttade familjen till Majorna i Göteborg, där fadern blev förste lärare vid Carlgrenska skolan eller Flicko-Slöjdskolan vid Stigbergstorget (på platsen för biografen Kaparen).

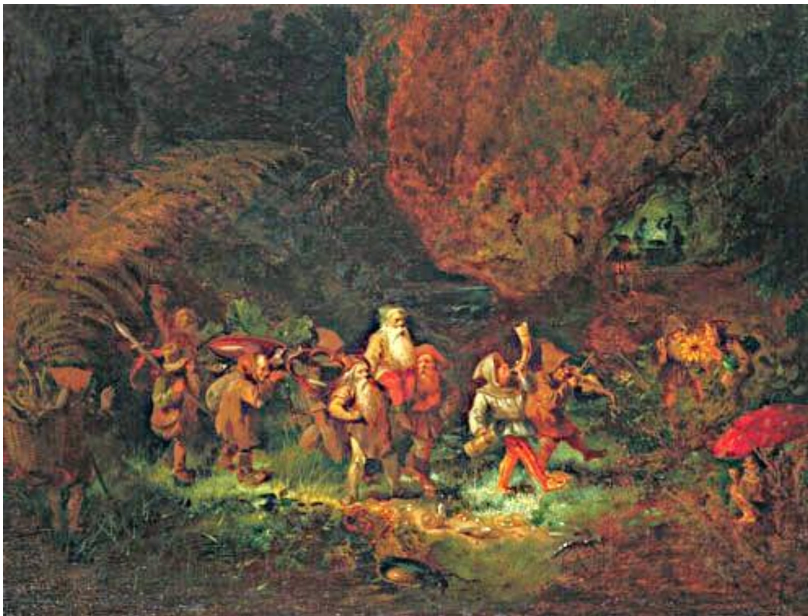
Den 24 maj 1887 gifte sig Nyström med marinläkaren Daniel Stoopendaal och de fick 25 juni 1893 sonen Curt Nyström Stoopendaal som även han är en känd julkortsillustratör. Under fem år gick Jenny Nyström i en skola inrymd i segelmakare Lefflers hus vid Allmänna vägen, nära faderns lärarbostad. Hon studerade vid Kjellbergska flickskolan. År 1865 började hon i Göteborgs Musei-, Rit- och Målarskola, och började måla i olja redan som femtonåring. Hon var elev vid Konstakademien i Stockholm under åren 1873–1881.

Med tiden blev hon dock främst känd för sina illustrationer. Första försöket var illustrationen till Viktor Rydbergs Lille Viggs äfventyr på julafton 1875, där hon redan då skapade den typ av tomteillustrationer hon senare kom att bli känd för. Bland hennes övriga illustrationer märks Barnkammarens bok (1882), Svenska barnboken (utgiven av Johan Nordlander del 1–2, 1886–1887), Laura Fitinghoffs Bibliotek för barn och ungdom (1886) samt Carl David af Wirséns Vid juletid (1887) och I lifvets vår (1888), samt en mängd utgåvor av August Blanche och Georg Starbäcks romaner.

Tomtar, särskilt gårdstomte och hustomte, är övernaturliga naturväsen i nordisk folktro i form av trollkunniga, händiga småfolk som håller sig borta från människors syn. De är oftast snälla väsen som vakar och bringar lycka över något, särskilt en gård med tillhörande ägor, där de ser till att djuren har mat och värme, således ofta ett gårdens skyddsväsen, men de kan även bestraffa folk om så tycks förtjänas, såsom att spilla mjölk eller värre. De är även kända för att busa genom att gömma folks ägodelar.

Tomtar är mytologiskt besläktade med troll, dvärgar, vättar, pysslingar och annat småfolk och delar flera drag med dessa, såsom trollkunnighet, händighet och ringa kroppsstorlek etc. De avbildas i modern tid främst med utväxt skägg och luva.

Tomte härrör från ordet tomt och torde ursprungligen har uppstått som förled i sammansättningar för väsendet och senare blivit utlöst som självständigt ord. Tidiga sammansättningar är bland annat tomtegubbe (tomt-gubbe) och tomtebisse (tomt-bisse), där "bisse" betyder anförare, vise, huvudman, högsta hönset.

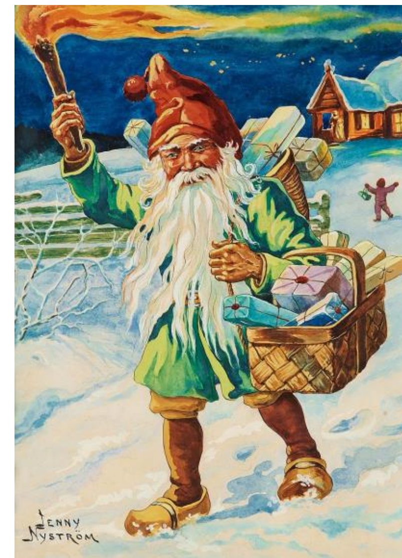
Andra namn för väsendet är tomtrået, tomtevätte, tomtegumma, tomtegubbe, tomtenisse eller bara nisse. I Skåne, Danmark och Norge kallas han företrädesvis nisse eller goanisse, ursprungligen ett noanamn På svenska förekommer även puke, pyske, hempjäske och pixy (småfolk, pyssling) för tomtar. På finska finns tonttu som är inlånat från svenskan.

Julkort med tomtebarn, Jenny Nyström.

Jultomten, som på kontinenten oftast kallas något i stil julmannen eller Sankt Nikolaus efter en helgonförklarad biskop i dagens Turkiet, lånades in till Sverige under andra halvan av 1800-talet, främst från Tyskland, och fick namnet "jultomte". I svenskspråkiga områden i Finland kallas han Julgubben och har inte samma koppling till folktrons tomtar.

Innan Jultomten/Julgubben kom till, var det julbocken som skötte julklappsutdelningen. Jultomten har hjälp av tomtenissar (på engelska, där Santa Claus inte betraktas som en tomte, är medhjälparna i stället alver, elves).

Jultomten, tomten eller, på finlandssvenska, julgubben (främst i södra Finland), är en figur som kommer med julklappar i juletid. Han avbildas ofta som en överviktig äldre man med röd luva och långt vitt skägg. Jultomten har utvecklats ur flera olika figurer, bland annat Sankt Nikolaus, Rupert knekt och den nordiska tomtegubben.

Dagens jultomte är en kombination av traditionella berättelser, mytiska figurer, verkliga personer, samtida berättelser och reklam. Under olika perioder och på olika platser har jultomten framställts på olika sätt och haft olika karaktärsdrag. Än idag skiljer sig uppfattningen om jultomten på olika platser beroende på vilka traditionella föreställningar som dominerar, men det sker en homogenisering genom att vissa bilder och personlighetsdrag reproduceras globalt av exempelvis multinationella företag som Coca-Cola och Disney.

I de nordiska länderna förekom en jultradition där ungdomar gick runt bland gårdarna och framförde enklare skådespel eller sjöng visor. En i sällskapet kunde vara utklädd till bock, ibland med en mask gjord av halm, och som tack för uppträdandet fick de mat, dryck och pengar till ett gille som hölls i mellandagarna. Det hände att barnen blev skrämda av den utklädda bocken. I delar av Sverige fortlevde traditionen kring mitten av 1900-talet. Under 1800-talet förändrades traditionen gradvis inom den borgerliga samhällsklassen till att en man klädde ut sig till bock och delade ut julklappar, på ett sätt som föregick jultomten.

"Julbocken", med inledningsorden "En jul när mor var liten", är en julsång skriven av Alice Tegnér. Sången beskriver en tid då julbocken ännu var vanligare än Jultomten som julklappsutdelare på många håll i Sverige.

Äldsta kända förekomsten i tryck av ordet 'jultomte' i Sverige, härstammar från 1862 och Göteborgs handels- och sjöfartstidning där ett julfirande med skandinaviska konstnärer i Paris skildras. Här beskrivs det att: "På den andra huvudväggen hängde en bild utförd av dansken V. Petersen föreställande fem figurer från vapensköldarna i en munter dans, med överskriften "Vi äro ett folk, vi kallas Skandinaver". Härunder satt en stor jultomte, spisande sin gröt. På väggen i ena änden av salen hängde en bild av en julfest med tomtar och gudar, utförd av Malmström." Två år senare såldes jultidningen Jultomten i tobaksbutiker i Stockholm.

Julemanden i Danmark

I Danmark vet alla barn att "julemanden" bor på Grönland. När jultomten introducerades i Danmark på 1890-talet var det dock Nordpolen som var hans hemort. 1989 preciserades hemvisten via en dansk julkalender-tv-serie till Uummannaq. Den danska tomten lägger paketen under granen på natten till julafton. Renarna som drar tomtens släde heter på danska Danser, Springer, Smukke, Konge, Komet, Amor, Torden, Lyn och Rudolf.

Julgubben i Finland

I Finland lever jultomtens föregångare julbocken kvar i det finska namnet: "joulupukki" ("pukki" betyder bock). Det finlandssvenska namnet är däremot julgubben[14]. I svensktalande Österbotten används emellertid även benämningen julbocken fortsättningsvis. Den tidigare traditionen med den skrämmande och lustiga julbocken påverkades från mitten av 1800-talet av den tyska Weihnachtsmann (julmannen) till att bli mer förmanande och kristlig. Julklappsutdelaren började i samband med detta att kallas julgubben.

Den svenska jultomten, som är en blandning av amerikanska Santa Claus och gårdstomten/hustomten i gammal svensk folktro, importerades som tradition till Sverige från USA under 1800-talet, och besöker ofta hemmen på eftermiddagen eller kvällen, vanligtvis[källa behövs] efter TV-programmet Kalle Anka och hans vänner önskar God Jul.

Ofta kommer han i form av en utklädd anhörig, till exempel pappan i familjen, som under kvällen smugit ut för att klä ut sig. En klassisk ursäkt för att förklara personens frånvaro är att denne har "gått ut för att köpa tidningen". Tomten yttrar ibland frasen Finns det några snälla barn? som hälsning då han träder in i rummet där julfirarna sitter. Detta är dock en sent påkommen fras.

I svenska borgerliga hem på 1800-talet gick presentutdelningen till ungefär som den ofta gör i dag. Skillnaden var att den mystiske gästen, med mask för ansiktet, från början på många håll föreställde en julbock.

Den svenska jultomtens skratt "Ho ho ho!" tros ha kommit från engelskspråkiga länder och ursprungligen från karaktären Puck i William Shakespeares pjäs En midsommarnattsdröm omkring år 1600.

Julmaten

Julmaten i Sverige anknyter främst till julaftonens julbord, vilket dessutom serveras lång tid före julen på restauranger. Julbordet består av rätter som främst är baserade på griskött, såsom julskinka, julkorv (ibland i form av grynkorv), sylta, köttbullar, stekt prinskorv och dopp i grytan (man doppar vörtbrödsskivor i spad, som tagits till vara vid kokningen av alla de rätter som ingår i julbordet). Därtill är olika fiskrätter vanliga, inte minst inlagd sill men också strömming, ål, lax och lutfisk, till vilken vit sås är vanlig. Bland annat i Roslagen har det varit tradition att äta julgädda, en rätt som emellertid inte har förmått hävda sin ställning i takt med ett stigande välstånd.

Även risgrynsgröt, rundkornigt ris långsamt kokt på helmjölk under många timmar, äts i juletid. Mjölken i gröten kan även innehålla skvätt grädde. I gröten läggs ofta en skållad sötmandel. Den som får mandeln spås bli gift under det kommande året. Särskilt i slutet av 1800-talet förekom det även att man rörde ned en bittermandel i gröten. Den som fick bittermandeln skulle, i motsats till sötmandeln, inte bli gift under det närmaste året. Under den tiden avsåg mandelseden främst de ogifta flickorna. Om samtliga husets flickor var gifta, kunde de istället få en mandelgåva. I det gamla bondesamhället var det viktigt att ställa en tallrik med julgröt utomhus, avsett för att hålla gårdstomten på gott humör. Om man glömde det kunde tomten bli arg, och hämnas genom att hela det kommande året ställa till otyg av skilda slag. Gröten som blir över kan användas till ris à la Malta.

En gammal borgerlig tradition som avtagit i popularitet är att duka med helstekt grishuvud, pyntat med ett äpple i munnen och krusat papper kring öronen.

Vegetariska rätter, som olika former av kål har alltid varit vanliga, främst grönkål, långkål, rödkål och brunkål. Andra former av vegetariska alternativ och kalkon har under 2000-talet blivit vanligare till de traditionella kött- och fiskrätterna.

Som måltidsdryck kan julöl, mumma, svagdricka, porter och julmust serveras. Olika former av starksprit är också vanligt, främst i form av snaps. Till pepparkakor serveras ofta glögg.

Termen julöl är inte strikt definierad och kan användas om vilket öl som helst som är avsett att drickas till jul, men brukar användas om ett relativt mörkt öl med viss sötma och kryddighet. Svenskt traditionellt julöl karaktäriseras som mörk lager och har gamla anor sedan åtminstone långt ner i medeltiden och det skulle vara fylligt, ha viss sötma och ha en något högre alkoholhalt än ölet som dracks till vardags. "Att dricka jul" var en närmast rituell sed där man skålade för lycka och välgång.

Julmust är en läskedryck som huvudsakligen konsumeras i Sverige omkring juletid. Under påsken benämns drycken påskmust, och på sommaren kan den även kallas sommarmust eller midsommarmust. Under resten av året kan den säljas som must.
Svensken Harry Roberts, son till läskedrycksfabrikören Robert Roberts, fick ursprungligen receptet ifrån Tyskland, där han hade studerat kemi och i dessa kretsar fått höra talas om receptet. Roberts, som var nykterist, inspirerades av drycken och såg en möjlighet att lansera den som ett alkoholfritt alternativ till framför allt porter och öl. År 1910 grundades läskedrycksföretaget AB Roberts i Örebro, bland annat med Roberts Julöl i sortimentet.

Julgran

Julgran är ett dekorerat barrträd, oftast gran eller ädelgran, eller ett konstgjort träd med liknande utseende, som förknippas med firande av jul. Den dekorerade granen kan förekomma såväl utomhus som inomhus. Dagens julgran har sitt ursprung i 1500-talens Tyskland, där protestanter tog in dekorerade träd i hemmen. Inledningsvis förekom traditionen i de övre samhällsskikten i städerna för att sedan sprida sig till bredare socialgrupper och ut på landsbygden. Först vid mitten av 1800-talet spred sig traditionen från det protestantiska delarna i norr till de katolska i söder, och från Preussen till övriga tyska stater och vidare till andra länder.

Tidigt pyntades julgranar med bland annat äpplen, pappersrosor, rån, glitter och sötsaker.

Inom den västliga kristna traditionen har det varit vanligt att granen ska resas och kläs på en specifik dag, som första advent eller till och med så sent som julafton, beroende på land. Inom samma kristna tradition har det funnits regler kring när granen och andra juldekorationer ska tas bort som Trettondagsafton eller Kyndelsmässodagen. I vissa områden har detta omgetts av festligheter, den så kallade julgransplundringen, då julen ska dansas ut och man får äta upp det godis som man pyntat med.

Bland samer fanns en icke-kristen sed om att hänga upp offergåvor i träd på julafton, i form av kött lagt i näverbåtar. Dessa sades vara uthängda åt julfolket.

En julklapp är en present som utdelas vid julen. Den kallas även julgåva, särskilt när gåvan inte är inslagen. I Norden, Tyskland, Polen och Österrike öppnas julklapparna på julafton, medan de i många andra länder öppnas på juldagen. Julklapparna kan exempelvis läggas under julgranen innan de öppnas, läggas i en julstrumpa eller delas ut av en jultomte.

Julklappar brukar vara inslagna i presentpapper som är enfärgat eller bär allehanda jul- alternativt vintermotiv. Förr förseglades julklappar med sigillack och bar ibland en vers eller ett julklappsrim. Nu för tiden används oftast tejp samtidigt som verser och julrim blivit mindre vanligt. En julklapp kan dekoreras med presentsnöre och en etikett som avslöjar vem som är mottagare och givare.

På vissa håll kommer jultomten för att dela ut julklapparna. Jultomten brukar bära julklapparna i en säck. På andra ställen utses en familjemedlem till gåvoutdelare. I Danmark händer det att den som hittar mandeln i sin julgröt eller risalamande får en mandelgåva i form av fördelar vid öppnandet av julklappar.

Julklappar med sigillack på Hallwylska museet.

Hallwylska museet (även kallat Hallwylska palatset) är ett svenskt statligt kulturhistoriskt museum som är inrymt i Hallwylska palatset i kvarteret Skravelberget mindre vid Hamngatan 4 på Norrmalm i Stockholm.

Wilhelmina och Walther von Hallwyl.

Förr iakttogs en högre grad av hemlighetsfullhet. På julaftonsmorgonen hörde man en knackning ("klappning", därav ordet julklapp) på sin dörr eller på sitt fönster, och omedelbart därefter inkastades ett väl inlindat paket. Det finns även en teori om att man gav varandra en skämtsam smäll/klapp.

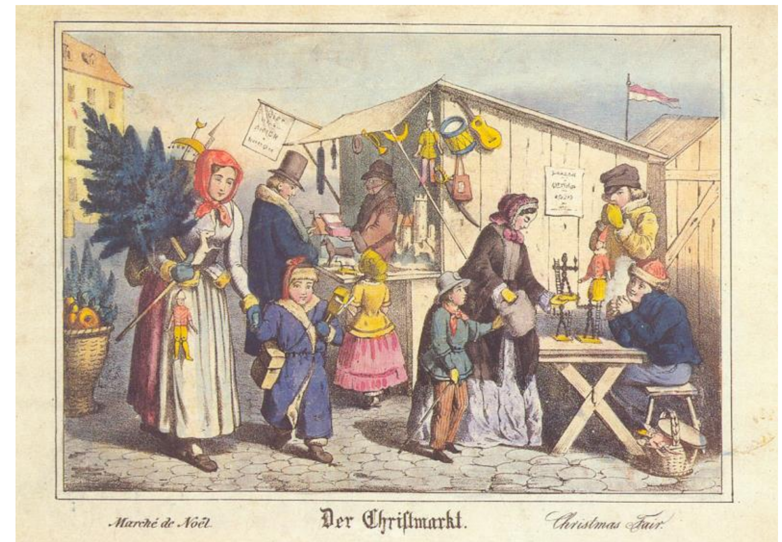
Seden att ge bort julklappar började som ett skämt, en lantlig tradition som innebar att byns ungdomar smög omkring på julaftonen och knackade på i stugorna. När någon öppnade kastade ungdomarna in en skämtgåva, som kunde bestå av ett vedträ eller en halmfigur. På gåvan hade de ofta fäst en lapp med en vers som förklarade varför mottagaren förärats den fina presenten. Dessa verser är föregångare till våra dagars julklappsrim. Det var viktigt att inte bli tagen på bar gärning under julklappsutdelandet, eftersom verserna kunde vara ganska så elaka och grovkorniga. På en del platser delades julklapparna ut av en julbock, men han och hans uppgifter har sedan slutet av 1800-talet övertagits av jultomten.

Julgåvor var ofta hemmagjorda. Det var först på 1940-talet, efter andra världskriget, som vanligt folk hade råd att köpa julklappar. På 2000-talet har julhandeln slagit nya rekord flera år, där julklappar står för en stor del av omsättningen. Samtidigt har intresset för att ge julgåvor till välgörande ändamål ökat. Det kan vara gåvor som går till att hjälpa utsatta människor, bevara utrotningshotade djur eller främja miljön.
Sedan 1960-talet utdelas julklapparna i många familjer efter julaftonens TV-program med Kalle Anka. För att barnen enligt tradition ska få julklappar krävs att de har varit snälla under året och lydit sina vårdnadshavare. Därför frågar ofta jultomten "Finns det några snälla barn här?" före julklappsutdelningen.

En julmarknad är en marknad som avhålls under adventstiden, i regel fram till 23 december, ibland även till julafton eller ännu längre. Marknaden anknyter till julfirandet och har sitt ursprung i Tyskland och Österrike, men äger numera rum i många andra länder runtom i världen. Julmarknader är stämningsfulla och försäljningen prioriterar för landet traditionella matvaror, drycker och hemslöjd.

"Christkindlmarkt" i Nürnberg, 1800-tal

Julmarknaden på Stortorget, Carl Andreas Dahlström, 1859

Stortorgets Julmarknad" i Gamla stan, 2009.

"Skansens julmarknad" på Skansen, 2013

Skansens julmarknad är en traditionsrik julmarknad som äger rum på Skansen i Stockholm varje år. Julmarknaden anordnades första gången 1903. Bland julmarknadens klassiska julvaror som senap, korvar, halmbockar, kransar, glas och textilier finns även gammaldags juldekorationer, julkakor, saffransbröd, trähantverk och sameslöjd. Under julmarknadsdagarna kan man besöka de öppna verkstäderna i Stadskvarteren där olika historiska yrken har öppet i juletid.

Julmarknad i Gamla stan
Tombola

Julotta

En julotta är den gudstjänst som hålls tidigt på juldagsmorgonen till minne av Jesu födelse. I Svenska kyrkan har denna gudstjänst länge varit den dominerande julgudstjänsten, men har på senare tid tappat mark till julbönen och julnattsmässan på julafton. Tillsammans med adventsgudstjänsterna är julottan dagen då kyrkorna får besök av många som annars inte brukar gå i kyrkan eller inte är aktiva eller troende kristna.

Julottans tillbakagång till förmån för midnattsmässan inleddes i Sverige under 1970-talet.

1979 besökte 5,35 % av Svenska kyrkans medlemmar sin församlingskyrka på juldagen, en siffra som sjunkit till 3,76 % 1988.
I Sverige har Var hälsad, sköna morgonstund traditionellt sett varit den sång som oftast inledde julottan, men har sedan 1986 har den fått konkurrens av När juldagsmorgon glimmar.

Enligt 1686 års kyrkolag skulle julottan börja klockan 6.00. Julottan hålls numera i många kyrkor så sent som klockan 7.00 eller 8.00 på morgonen, men även kl. 06.00 är en vanlig tid.

JULOTTA

